

ՀԱՐՒԻՐԱՄԵԱՅ ՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

Ներածական նոթեր

Հարիւրամեայ հնութեան կնիքը վրան նամակ մըն է ստորեւ հրատարակ-
ւողը՝ սովորական թերթ մը թուղթ՝ 20x16.5 սմ. մեծութեամբ, ծալուած չորս
երեսներուն վրայ գրուած սահուն ձեռագրով: Նամակագիրը Նոր կեանքի
խմբագիր Լեւոն Բաշալեանն (1868-1943) է: Գրուած է Լոնտոն՝ 13/2/1899ին,
ուղղուած՝ թերթին աշխատակիցներէն, իր «Սիրելի բարեկամ»ին՝ Միքայէլ Ս.
Կիւրճեանին (1878-1965), անոր Մարտիկ աղա վէպին հրատարակութեան առն-
չութեամբ:

Որպէս «գործի» նամակ՝ գրուած է շատ հապճեպ՝ առանց նկատի առնե-
լու, որ օր մը կրնայ հրատարակուիլ եւ հանրութեան սեփականութիւնը դառ-
նալ:

Իր շօշափած մանր հարցերով, գրականագէտներուն ուշադրութեան
յանձնուող այս նամակը կրնայ հետաքրքրական նկատուիլ Կիւրճեանի, այս
վէպի ստեղծագործական պատմութեան համար: «...Անդրշիրիմեան ... ձա-
յներ,- պիտի ըսէր գրականագէտ Գառնիկ Ստեփանեան,- ... մեր ականջին յու-
շում են բաներ, որոնք չգիտենք, չենք կարող իմանալ որեւէ այլ տեղից»:

Լեւոն Բաշալեանի նամակը²

Լոնտոն, 13/2/[18]99

Սիրելի բարեկամ,

Ճշմարիտ հաճոյք մը կը գգամ կոր այս բարեկամ բառը ձեզի տալու: Ին-
ծի անանկ կուգայ կոր որ ես ձեզ շատոնց կը ճանչնամ, թէեւ չիտակը չեմ
յիշեր տեղ մը հանդիպած ըլլալ ձեզի:

Ձեզի պիտի գրեմ երկարօրէն: Հիմակ լոկ գործի նամակ մը պիտի ըլլայ
ասիկա:

Մարտիկ աղան որ-, հակառակ ուրիշներուն, ինծի անբաղդատելի վա-
յելքի ժամեր անցընել կուտայ միշտ - Մարտիկ աղան առաջին գլխով ա-
ւարտելու առաջարկութիւններդ կ'ընդունիմ: Բայց, ան ատեն, անպատճառ,
վերջաբան մը պէտք է, թէ ոչ պոչը կտրած բան մը պիտի ըլլայ: Կրնա՞ք
այսպիսի բան մը յարմարցնել: Ձեր բեղմնաւոր մտքին մէջ՝ այսպիսի հնարք
մը դժուար պիտի չըլլայ գտնել:

Այն ատեն, փութալու է: Փետրուար 1ի թիւին մէջ երեւցաւ Ձ. գլուխը, եւ
գրաչարը հիմակ շարելու վրայ է է գլուխը՝ յաջորդ թիւին համար: Ձեր յաւե-
լումները եւ գեղջումները ի նկատի առած եմ:

Բնաւ հոգ մի ընէք թէ ձեր իսկութիւնը ոեւէ կերպով երեւան կը հանենք ասկից: Արդէն շիտակը կ'ուզէք, ինծի եղած հարցումներուն չափասանեցի անգամ³: Ես ազատ եմ թերթին մէջ ուզած նիւթս դնելու, եւ իմ միայն գիտնալիք բանս է հեղինակին ո՛վ ըլլալը:

Հիմակ անշուշտ քիչ շատ մնացած ըլլալու է հեղինակը փնտռելու տենդը: Աւելի հանգիստ քուն մը ունիք հիմա անշուշտ:

Բայց ան ինչ վայելք մը եղած ըլլալու է ձերինը, կը կրկնեմ, որ ի տես ձեր շուրջը պոռչտող կատաղութիւններուն, որոնց թերեւս դուք ալ մասնակցելու անբաղդատելի հաճոյքը տուիք ինքզինքնուդ⁴:

Ինքզինքնիդ չափազանց վարկաբեկ ըրեր էք ձեր incognitoին վրայ հաստ խաւ մըն ալ աւելցնելու համար: Շիտակը կը դժուարանամ կոր ձեզի չափ անգութ ըլլալու ձեզի նկատմամբ: Բայց երեւակայեցէ՛ք անգամ մը, երբ Աղեքսանդրիացիները այդ կարդալնուն ըսեն. «Պէ՛տ օնտա՞ն նէ՛ իսթէլլէր քիմ. խուսիկ-փուսիկ պիր չօճուք, սէսի չըքմագ: Պու արթըք էտէպսիլլիին սօն տէրէ՛ճէսի. Պու հա՛նկը չարկընըն իշի»⁵:

Շուտ վերջաբան մը, բայց աղէ՛կ բան մը:

Ձերդ սիրով
Լեւոն Բաշախան

Գրապատմական Ընթացքը

Արեւմտահայ վիպագրութեան ձեւաւորումի շրջանէն սկսեալ՝ ԺԹ. դարու 50-60ականներուն, եւ անոր զարգացումի յետագայ ընթացքին, կան դէմքեր, որոնց ստեղծագործութիւններուն տեղը եւ արժէքը կ'որոշուի պատմական ժամանակաշրջանին մէջ միայն:

Անոնք ուղեկից գրողներն են, որոնց գեղարուեստական ձեւքերումները կապուած են գրականութեան զարգացումի տուեալ շրջափուլին հետ:

Այդ գրողները՝ իրենց ժամանակին կ'արձագանգէին օրուան ազգային եւ հասարակական ամէնաբազմազան խնդիրներուն, կը նպաստէին գրական շարժումի միտումներուն կազմաւորումին:

Անոնք արձակի ոլորտ կը բերէին նիւթի եւ ոճերու բազմազանութիւն, գրական ուղղութիւններու տարատեսակ դրսեւորումներու արձագանգ:

Մեծ գրականութեան յաւակնութենէն հեռու ըլլալով, այդ ստեղծագործութիւնները ճանաչողական որոշակի արժէք ունին, որոնց գիտական քննութիւնը անհրաժեշտ է հայ գրականութեան պատմական ընթացքին համակողմանի իմացութեան տեսակէտէն⁶:

Արեւմտահայ գրական-գեղարուեստական շարժումին մասնակից գրողները՝ յատուկ նախանձախնդրութեամբ, գրական հրապարակը կ'ողողէին առօրեայ անցուդարձերու, հասարակական-ազգային կեանքի մանրամասն գեղարուեստական պատկերներով՝ բարձրացնելով գրականութեան դերին նշանակութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ, ստեղծուած այս գրականութիւնը հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ հետազօտելու ԺԹ. եւ Ի. դարու սկիզբի արեւմտահայ գրական կեանքին պատկերը, բացառապէս օրինաչափութիւնները, որոնք՝ ընդհանուր ըլլալէ զատ, ինքնայատուկ եւ տեղային են՝ հետամուտ ըլ-

լալով հայութեան մտաւոր եւ ընկերային քաղաքական դրսեւորումի արձագանգներուն, մամուլի եւ գեղարուեստական ձեւերու մշակումին⁶:

Քաղաքական երգիծանքը եղած է հայ գրականութեան ժթ. դարավերջի ոճական առանձնատիպութիւններէն մէկը, որուն ուղղութիւն տուողը՝ իր բազմասեռ երկերով, Երուանդ Օտեանն է (1869-1926): Գրական այդ երկերուն օրինակով ասպարէզ եկած են այլ երգիծաբաններ ալ: Անոնցմէ մէկը Բաշալ-Եանի նամակին «Սիրելի բարեկամ»ը, արձակագիր Միքայէլ Ս. Կիւրճեանն է⁷:

Վէպին հրատարակութիւնը

1898-1899ին Լոնտոնի Նոր Կեանք հանդէսին մէջ՝ Պարոյր Ծածկանունով, լոյս կը տեսնէ Կիւրճեանի Մարտիկ աղա քաղաքական երգիծավէպը, որ անմիջապէս հասարակական քննարկումի առարկայ կը դառնայ⁸:

«Այդ յուզումին ատենն էր, - կը պատմէ Երուանդ Օտեան, - երբ օր մը Շարպասէն Ալեքսանդրիա գացի ուր կը գտնուէր Արփիար [Արփիարեան] որ կը պատրաստուէր վերադառնալ Լոնտոն:

«Խեղճը փորձանքի հանդիպած էր Մարտիկ աղային պատճառաւ:

«Լեւոն Բաշալեան գաղտնաբար Արփիարի իմացուցած էր Պարոյրին ո՛վ ըլլալը, սակայն պատուիրելով որ ինչ գատ ո՛չ մէկուն յայտնէ ...:

«Հոն հասնելուս հետեւեալ օրը Արփիար խորհրդաւոր շեշտով մը ըսաւ ինծի, երբ Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք:

«- Եկուր քեզ պարոյրին տանիմ:

«- Ու՞ր է որ:

«- Տեղ մը մեզի կը սպասէ կոր, քեզի հետ ծանօթանալ ուզեց, միայն թէ խօսք պիտի տաս որ մէկու մը չպիտի յայտնես անունը:

«Պոստացայ եւ միասին ուղղուեցանք Շէրիֆ փաշա փողոցը: Ետոյ կողմնակի փողոց մը մտանք եւ կանգ առինք «Զօլա» կոչուած շաքարավաճառի մը խանութին առջեւ ...:

«Ներս մտանք եւ տեսանք որ անկիւն մը նիհար ու տոգոյն տղայ մը նստած է:

«- Ահաասիկ Պարոյրը, ըսաւ Արփիար:

«- Բայց բուն անու՞նը:

«Միքայէլ Կիւրճեան:

«Նստեցանք եւ սկսանք իրարու հետ տեսակցիլ: Առաջին վայրկեանէն ջերմ համակրութիւն մը զգացինք փոխադարձաբար, իրարու հանդէպ, համակրութիւն մը որ Ետոյ, կամաց կամաց, հաստատուն ու բարեկամական անխառն սիրոյ մը փոխուեցաւ»⁹:

Յետագայ զարգացումներուն իրազեկ, Օտեան կ'ամբողջացնէ իր յիշատակները յայտնելով. «այս վէպին յարուցած գայթակղութիւնը այնքան մեծ էր որ ի վերջոյ «Նոր Կեանք» ստիպուեցաւ գայն կարճ կապել, ամբողջ գլուխներ կրճատելով, այնպէս որ հագիւ թէ կէսը հրատարակուած է: Եւ այդ պակասաւոր վիճակին մէջն էր որ Ամերիկայի «Ազգ»ը գայն քանի մը տարի առաջ արտատպեց»¹⁰:

Մարտիկ աղա վէպին յետագայ ճակատագիրը

Դարձեալ նոյն յուշերուն մէջ Օտեան կը յայտնէ թէ «տարիներ անցնելէն ետքն ալ Պարոյրի դէմ գրգռումը չանցաւ Աղեքսանդրիոյ հայ գաղութին մէջ, եւ ի վերջոյ, երբ խմացուեցաւ անոր իսկական անունը, ճշմարիտ հալածանք մը սկսաւ Միքայէլ Կիւրճեանի դէմ, այն աստիճան որ խեղճը, քաղաքին մէջ հանգիստ ապրելու համար, ստիպուեցաւ հրապարակաւ յայտարարել թէ «Մարտիկ Աղան գրելով գրական ճախաւ մը ընել ուզած էր որուն համար կը գղջար»¹¹։ Ըստ երեւոյթին, Կիւրճեանի փորձառութիւնը այնքան ծանր եղած էր, որ ան յետագային ալ մերժեց էր հրատարակութեան տալ *Մարտիկ աղա* «վէպին երկրորդ հատորը»։ Արդարեւ, ինչպէս Երուանդ Ազատեան կը վկայէ՝ «Անգղուտ անցան բոլոր խնդրանքներս որ ի վերջոյ լոյս աշխարհ հանէր իր նշանաւոր վէպին շարունակութիւնը»¹²։

Այդ յիշատակները աւարտին հասցնելով, Օտեան կը յարէ. «Լոնտոն գրտնուած միջոցիս, երբ սրտերնիս նեղանար գիշերները, Լեւոն Բաշալեանի հետ կը հանէինք Մարտիկ աղայի անսխալ մնացած ձեռագիրները, եւ զանոնք կարդալով հաճելի ժամանց մը կ'ընծայէինք մենք մեզի»¹³։

Որպէս ընդհանուր բնութագրում, արեւմտահայ գրականութեան առաջին պատմագիրը՝ Արփիարեան, իր «Գրական յուշեր»ուն մէջ այսպէս կ'արտայայտուի. «Արեւմտեան հայոց հիմակուան գրականութեան սկզբնաւորութիւնը 1890-էն կարելի է թուագրել. առաջին հանգրուանը դէպի նոր կեանքի մը ժամադրավայրը»։

«Այդ գրականութիւնը պարբերական մամուլին մէջ օթեւանեցաւ եւ տակաւին հոն ասպնջականիլ կը շարունակէ, ո'չ միայն Պոլիս եւ Իզմիր, այլեւ արտասահման ալ»¹⁴։

Կրկնուած թիւրիմացութիւն մը

Կիւրճեանի եւ իր վէպին մասին՝ հրատարակութենէն տասնամեակ մը ետք, առաջին անգամ կը գտնենք մատենագիտական հակիրճ տեղեկութիւն մը. «Գրական debutն ըրած է Արփիար-Բաշալեանի *Նոր-Կեանք*ին մէջ (1898, Հոկտեմբեր սկսեալ) հրատարակելով «Մարտիկ Աղա» վէպը, գաղթականական եւ կեղծ-յեղափոխական ու հերոսական բարքերու ծաղրածութիւն մը»¹⁵։

Սակայն, իր մանրախոյզ հետազօտութեան ընթացքին, արդի հայ գրականութեան պատմաբան Հ. Մեսրոպ վ. Զանաշեան (1908-1974) ակամայ թիւրիմացութեան ենթարկուած է, երբ *Մարտիկ աղայ*ին մասին արտայայտուելով, կը գրէ. «Օտեանի երգիծարանական վէպերէն մին է, որուն տակ ստորագրած է Պարոյր կեղծանունը»¹⁶։

Բոլորովին զարմանք պատճառող ուրիշ յայտնութեան մըն ալ կը հանդիպինք ժամանակակից յուշագրողի մը մօտ։

Արձակագիր Ստեփան Կուրտիկեան գտնուած է Պուլքէշ՝ որպէս Փրոֆ. Յակոբ Զ. Սիրունիի (1890-1973) անձնական հիւրը։ Իր հիւրընկալին ձեռնարկի «Զգնաւորի խուց»ին մէջ տեղի ունեցած զրոյցներէն մէկուն ընթացքին, օր մը Սիրունի յայտնած է.

«Օտեանի հետ մտերմացայ յատկապէս 1923 թ., երբ ան Պոլիսէն փախուստ տալով, եկած էր Պուլքէշ, ուր իրմէ առաջ ես էի ապաստան գտած»։

Պուլերէշի մէջ սկսայ հրատարակել «Նաւասարդ» ամսագիրը, որուն Օտեանը եւս աշխատակցեցաւ «Ընկեր Փանջունի տարագրութեան մէջ» պատմուածքաշարով:

«Անգամ մը հարցուցի թէ իր այդքան բազմաթիւ եւ առատ ստեղծագործութիւններէն, անձնապէս որը կը հաւնէր:

«Լուսթիւնը խախտելով, Օտեան կը պատասխանէ.

«- Վէպերու եւ վիպակներու հսկայ դէզին մէջ յաջողածներ ալ կան ...: «Մարտիկ Աղա»ն ալ թերեւս կարելի է մտցնել յաջողած վիպակներու մէջ»¹⁷:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Արեւմտահայ գրողների նամակների. գրական ժառանգություն. Գիրք VI, պրակ I, կազմեց եւ ծանօթագրեց՝ Գ. Ազնաւուրեան, առաջաբան Գ. Խ. Ստեփանեան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1972: էջ 6:

² Նամակը կը հրատարակենք առանց դոյզն հպտմաներու:

³ «Լեւոն Մկրտիչեան, իբրեւ Հնչակեան պետերէն մին, դիմում րրած էր Լոնտոն հեղինակին իսկական անունը իմանալու համար, սակայն Բաշալեան մերժած էր յայտնելու: Մկրտիչեան պահանջած էր վէպին հրատարակութիւնը դադրեցնեն, Արփիար եւ Բաշալեան ընդդիմացած էին ասոր: Մկրտիչեան հեռագրով հրահանգ տրւած էր դարձեալ վէպը դադրեցնելու, սակայն շարունակուած էր: Ասոր վրայ Մկրտիչեան սպառնացեր էր հրաժարելու եւ կուսակցութենէն քաշուելու». տե՛ս՝ Երուանդ Օտեան, Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս (1890-1908), Տէր Սահակեան հրատարակչութիւն, տպագր. Մ. Տէր Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 141: Այս գիրքը՝ թերթօնային ձեւով, առաջին անգամ լոյս տեսած է Պոլսոյ Ժամանակ օրաթերթին մէջ, ապա՝ դարձեալ Պոլսոյ մէջ, առանձին հատորով հրատարակուած է 1914ին: Երկու տպագրութիւններուն էջաթիւերը իրարմէ գգալիօրէն կը տարբերին:

⁴ «Պէ՛տ անկէ ի՞նչ կ'ուզեն որ, սուսիկ-փուսիկ մէկ փոքրիկ, ձայնը չ'եկլեր: Ասիկա, այլեւս անամօթութեան վերջին աստիճանն է: Ասիկա ո՛ր ստահակին գործն է»: Հայատառ թրքերէն հատուածը վերծանեց եւ արեւմտահայերէնի թարգմանեց Պերժեգեանը, որուն շնորհալուծիւն կը յայտնենք:

⁵ Նեյիի Վ. Անանեան, Արեւմտահայ վիպագրութիւն, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1992, էջ 5:

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի գիտաշխատողներէն Նեյիի Անանեանի աշխատութեան հիմնական նպատակը եղած է ընդգրկել արեւմտահայ վիպագրութեան զարգացումի քանի մը պատմաշրջաններու հարուստ նիւթերը՝ արժարձելու համար գեղարուեստական զարգացումի ընթացքը եւ օրինաչափութիւնները, որոնք նկատելի են այդ շրջափուլերուն:

⁶ Նոյն, էջ 339:

⁷ Նոյն, էջ 208: Միքայէլ Սահակի Կիւրճեանի մասին, կենսագրական համառօտ տեղեկութիւններ կարելի է տեսնել Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, Երեւան, 1979, էջ 494. Հայկական համառօտ հանրագիտարան, հտ. 2, Երեւան, 1995, էջ 707-708. Գառնիկ Ստեփանեան, Կենսագրական բառարան, հատոր Բ., Երեւան 1981, էջ 116:

⁸ Մարտիկ աղան լոյս տեսած է Լոնտոնի Նոր կեանք (Հանդէս ազգային, գրական, քաղաքական) թերթին հետեւեալ թիւերուն մէջ.-

Ա. մաս, Ա., թիւ 19, 1 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 297-301:

Բ., թիւ 20, 15 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 306-309:

Գ., թիւ 21, 1 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 323-327:

Դ., թիւ 22, 15 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 344-349:

Ա. մաս, թիւ 23, 1 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 361-366:

Ա. մաս, Ե., թիւ 24, 15 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 376-379:

Զ., թիւ 3, 1 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 43-47:

Ի., թիւ 4, 15 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 60-64:

Կ., թիւ 5, 1 Մարտ, Բ. տարի, 1899, էջ 76-79:

Բ. եւ վերջին մաս, թիւ 6, 15 Մարտ, էջ 91-96:

⁹ Արեւմտահայ արդի գրականութեան յառաջապահ դէմքերէն Օտեանի Հիւթեղ յուշագրութենէն քաղելով, այստեղ կը փորձենք ուրուագրել ժամանակին ընդհանուր պատկերը: «Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔի առաջին թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն 1898 Յունուար մէկին, Լեւոն Բաշալեանի հսկողութեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձնելու համար:

«Նոր Կեանք» առաջին թիւէն իսկ խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան մէջ: Պոլսոյ «Հայրենիք»ն էր այն որ կը վերածնէր առանց Շահնագարի [հրապարակախօս, 1857-1942 — Տ.Գ.]:

«Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երազներէն մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար...:

«Եգիպտոսի հայութիւնը մանաւանդ ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ այս ազգային, գրական եւ քաղաքական հանդէսին եւ կարծեմ քանի մը թիւ լոյս տեսնելէ ետքը, Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ, «Նոր Կեանք»ի բաժանորդներուն թիւը երեք հարիւրը անցաւ, ինչ որ պատկառելի բան մըն էր հայկական հրատարակութեան մը համար:

«Բայց ահա՝ օր մը ամբողջ Ալեքսանդրիոյ հայ գաղութը յուզուեցաւ, ալեկոծուեցաւ, անօրինակ տագնապի մը մատնուեցաւ «Նոր Կեանք»ի համար:

«Ի՞նչ էր պատահած:

«Իր Հովտեմբեր մէկի թիւով սկսած էր վէպ մը «Մարտիկ աղա», համեստ խորագրով, որուն ներքեւ իբրեւ հեղինակի անուն կ'երեւար Պարոյր ստորագրութիւնը:

«Առաջին թիւը իբրեւ գրական գեղեցիկ էջ մը հաճոյքով կարդացուեցաւ եւ շատեր հետաքրքրուեցան իմանալու համար թէ ո՞ր ծանօթ գրիչը ծածկուած էր այդ Պարոյր անունին տակ:

«Նոյնիսկ Արփիար ու ես չէինք գիտեր ո՞վ ըլլալը որովհետեւ գրութիւնը ուղղակի Լոնտոն Բաշալեանին դրկուած էր: Եւ սակայն սկսնակի մը գրութիւնը չէր ապահովաբար: ...

«Վերջապէս ամէն մարդ ենթադրութիւններու մէջ կը մտորուէր:

«Քանի մը թիւ ետքը՝ վէպը կը ներկայացնէր Ալեքսանդրիոյ մէջ հայկական սալօն մը ուր կ'երեւային գաղթականութեան շատ մը ծանօթ դէմքերը ամենաճշգրիտ՝ եւ սակայն գերազանցօրէն ծաղրանկարուած գիծերով, կին, էրիկմարդ եւ ո՛չ մէկուն խնայուած էր, ամէնքը հո՞ն իրենց ծիծաղելի կողմերուն բովանդակ մերկութեամբը կ'երեւային: Իրենց դէմքը, մարմինը, խօսուածքը, հագուստը, ամէն ինչ մէջտեղ հանուած էր անպատկառ չարածհիութեամբ մը:

«Ահռելի փոթորիկ մըն էր փրթաւ քաղաքին մէջ: Տուները, սրճարանները, զբօսավայրերը, ամէն մարդ Մարտիկ աղայով կը զբաղէր: Անոնք որ տակաւին վէպին մէջ չէին երեւցած՝ սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէին իրենց կարգին. արդէն իսկ ծաղրուածները կը ջանային իրենց գիրենք մխիթարել ըսելով:

«- Մենք մեր կարգը անցուցինք:

«Եւ սակայն եւ ո՛չ մէկը կը ներէր Պարոյրին՝ որուն ո՛վ ըլլալը սակայն չէին գիտեր»։ տե՛ս՝ Օտեան, էջ 137-142:

- ¹⁰ Օտեան, էջ 143: Նոյն կրճատումներով, *Մարտիկ աղան* տպուած է Պոլսոյ *Հայրենիք*ին մէջ եւ երկու անգամ՝ Եգիպտոսի *Արեւին* (տե՛ս՝ Յարութիւն Մեքըրեան, «Երկու խօսք «Մարտիկ Աղա»ի մասին», Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (Պարոյր), *Մարտիկ աղա*, Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1999, էջ 14): *Մարտիկ աղան* «առանձին հրատարակութեամբ եւ ամբողջութեամբ լոյս կը տեսնէ առաջին անգամ ... գրուելէն մէկ դար յետոյ»՝ Երեւանի մէջ, Յարութիւն Սիմոնեանի մեկենասութեամբ (տե՛ս՝ էջ 18): Ան լոյս տեսաւ նաեւ *Յառաջի մէջ*՝ 17 Մայիս-3 Նոյեմբեր 2000 երկարող շրջանին:

¹¹ Նոյն:

- ¹² Երուանդ Ագատեան, *Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ*, Հրատարակչութիւն Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճ, Լա Վերն, Քալիֆորնիա, 1988, էջ 99:

¹³ Նոյն: Երուանդ Ագատեան, որուն Արեւի խմբագրութեան օրերուն «Կիւրճեան երբեմն կը մտնէր խմբագրատուն, ու գրպանէն թուղթի կտոր մը հանելով կը սկսէր կարդալ: ...Իր հանած թուղթերը հետզհետէ կը փոխանցէր ինծի, օր մըն ալ անձնական մեքենագրեալ կտակով մըն ալ անոնց բոլորն սեփականութիւնը փոխանցելով ինծի»։ Ագատեան, կը հաւաստէ թէ ստանալէ ետք այս նիւթերը՝ «Կիւրճեանի ամբողջ արխիւը, իր բոլոր տպուած եւ անտիպ գործերով, թէքէեանի, Օտեանի, Արփիարեանի եւ Ինտրայի նամակներով նուիրեցի Երեւանի Զարեցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանին ...» (Ագատեան, էջ 98, 99-100): Սակայն, մեզի կը թուի թէ որոշ նիւթեր նոյնպէս կարելի է գտնել Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, ուր ի պահ գրուած է Լեւոն Բաշալեանի գրական դիւանը:

¹⁴ Արփիար Արփիարեան, *Պատմութիւն ԺԹ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան*, Մատենաշար «Համազգային», թիւ 1, տպ. Յուլիս, Գաւիթ, 1944, էջ 179:

¹⁵ Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմեց Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Առաջին հատոր, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1909-1912, ս. 1318:

¹⁶ Հ. Մեսրոպ վ. Ժանաչեան, *Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան (վերածնունդի շրջանէն մինչեւ մեր օրերը)*, հատոր առաջին, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1953, էջ 512:

¹⁷ Ստեփան Կուրտիկեան, *Արտասահմանի հայ գրողների հետ*, Լոյս հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984: Տե՛ս՝ «Մեծ երգիծողն ու վիպասանը», էջ 35, 37-39: